

AVRUPA İLE YAPILAN İTTİFAKIN İLHANLI HÜKÜMDARLARININ DİNİ TERCİHİ VE DÂHİLİ SİYASETİ ÜZERİNDEKİ TESİRİ

Dr. Erol KELEŞ*

Öz

Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıkıp, kısa süre içerisinde önce tüm Asya'yı çığneyip akabinde Avrupa kapılarını zorlamaya başlaması, Avrupa'da dini ve siyasi çevreleri harekete geçirdi. Avrupa her ne kadar başlangıçta bu tehlikenin farkına varamamışsa da Moğol ordularının Macaristan ovalarında görünmesiyle harekete geçerek hem İslam dünyasına karşı bir müttefik edinmek, hem de misyonerleri vasıtasıyla Moğolları Hristiyan yapabilmek maksadıyla faaliyetler içerisine girmiştir.

Tebriz merkezli İlhanlı devletinin kurulması tüm dikkatleri bölgeye çekme konusunda gecikmedi. Çünkü Büyük Moğol devletinin bu şubesi İslam dünyasının ortasında, azımsanmayacak bir Hristiyan azınlığın da bulunduğu bölgede hâkimiyet kurma iddiasındaydı. O yüzden İlhanlı hükümdarı dengeli bir politika takip ederek, bir yandan çoğunluğu oluşturan Müslüman halkı gözetip, öte yandan Hristiyan grupların haklarını korumalıydı. Esasında Cengiz Yasası da bunu gerektiriyordu. Ancak Bağdat'ın istilasıyla başlayan süreçte devletin Hristiyan kesimi ön plana çıkarışı ve bu arada Memluk-Altınorda ittifakı İlhanlı devletini Avrupa ile iyi ilişkiler geliştirmeye zorladı.

Hülegü'yle başlayan Hristiyan toplulukların siyasi ve sosyal hayattaki ayrıcalığı, Abaka döneminde de devam etmiştir. Hiçbir zaman filiyata dönüşmeyen Avrupa ittifakı daha da canlanmıştı. Ahmet Tekudar ile başlayıp kesintiye uğrayan, ancak Gazan Han'ın İslam'ın resmi din ilan edişiyle devam eden süreçte ise devlet Müslümanların sahiplendiği ve bu arada adil yönetiminin gayrimüslimlerce de takdir edildiği bir konuma yükselmiştir. Ancak Avrupa'nın İlhanlıları Hristiyanlaştırma düşüncesi gerçekleşmediği gibi Moğolların İran şubesi İlhanlı devleti hızlı bir şekilde Türk-İslam devleti kimliğine bürünmüştür.

Anahtar kelimeler: Moğol, Hristiyan, İlhanlı, Hülegü, Ermeni.

* İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı.

The Influence Of The Alliance With Europe On The Religious Reference And Internal Politics Of The Ilkhanid Rulers

Abstract

When Cingis Khan appeared conquering the whole Asia to force the European gates, mobilized religious and political circles in Europe. Even though they didn't aware of this danger at the beginning with the appearance of Mongolian armies in the Hungarian plains, Europeans entered the activities both find alliance against Islamic World to Christianize the Mongolians with the help of their missionaries.

Establishment of Ilkhanid State in Tabriz all attention was takes to this area. Because this part of Great Mongolian States wanted to establish dominance between the Islamic World and the Christian minority. That's why Ilkhanid Khan had to protected balanced policy, both overseeing Muslim people and the right of Christians. Indeed, Cingis Khan law required it. But with the period of conquering Baghdad, Ilkhanid stated fore fronted the Christians this forced them to had a good relationship with Europeans.

Social and political privilege of Christian and continued during the period of Abaka Khan. Never became real alliance with Europeans came to life. The beginning with Ahmed Takudar and interrupted for a while but during the period of Gazan Khan the Islam became a formal religion and the state became a fair status with the help of Muslim and this was also appreciated by the Christian Communities. But because of Christianization of Ilkhanid State didn't became real, Mongolian's Persia State converted Turkish-Islamic States identification quickly.

Keywords: Mongol, Christian, Ilkhanid, Hulaqu, Armenian.

Moğollar, Cengiz Han'ın ortaya çıkmasıyla beraber Orta Asya'dan başlatıkları istila hareketiyle dünya tarihinde büyük önem kazandılar. Bölgenin göçebe kabilelerinden güçlü bir askeri birlik teşkil eden Cengiz Han ve hanedanı Macaristan'dan Büyük Okyanus'a kadar uzanan sahada büyük bir imparatorluk kurdu. Bu Moğol istila hareketi Müslüman doğu dünyasını olduğu kadar, Hıristiyan batı dünyasını da korku içinde bırakmıştı. Moğol orduları Macaristan'ı geçip, Adriyatik kıyılarına dayandıkları vakit, başta Papa olmak üzere batı dünyası bu sel gibi ilerleyen müthiş istila karşısında tedbirler düşünmeye başladı.¹ Aslında bu istila hareketinden çok önce başlamış olan Haçlı seferleri sonucunda Orta Doğu'da birçok Haçlı kontlukları kurulmuştu. Ancak Hıristiyanlık açısından beklenen başarıyı gösteremiyorlardı. Bölgenin Müslüman emirleri sürekli bu kontluklarla mücadele ederek, onların buradaki varlığını tehdit ediyordu. Hâlbuki bu devletçikler Hıristiyan dünyasının bölgeye uzanmış ileri karakolları durumunda idiler. Kudüs gibi kutsal mekânların kurtarılabilmesi için bu kontlukların devamlılığı şarttı. İşte böyle bir siyasi ortamda bölgeyi istilaya başlayan Moğolların kesinlikle bir şekilde Hıristiyanlar'ın yanına çekilmesi gerekiyordu.

Batı Hıristiyan dünyası, başlangıçta Asya'da meydana gelen olağanüstü olaylardan haberdar olamadı. Kırım'a düzenlenen Kalka akını bile, göçbelerin arada sırada neden olduğu, panik yaratan ve biter bitmez unutulmuş kazalar gibi

¹ Wilhem Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (nşr. Ergin Ayan), İstanbul 2012, s. 7.

değerlendirildi. Moğolların Rusya'ya akın etmelerine ilişkin oldukça geç gelen ilk haberler hemen her yerde büyük korku yarattı. Fakat hiçbir şey kesin değildi. Etrafta dolaşan pek çok rivayet vardı. Bunların yankıları olmuştu, ama endişe yaratmak için yeterli değildi.² Moğol orduları Macaristan'a yayılıp da hızla ilerleyen birlikleri Adriyatik Denizi'ne dayandığı vakit,³ Avrupalılar'ın gerçekten akılları başlarına geldi. Ne yapmak gerektiğini, batıya gittikçe daha tehdit edici şekilde yaklaşmakta olan tehlikeyi ne türlü önleyebileceklerini düşünmeye, görmeye başladılar.⁴ Hatta bunun kıyametin bir habercisi olduğu söylentileri de dolaşmaya başlamıştı.⁵ Papa IX. Gregore, mukaddes harp ilan ederek, tehlikenin büyüklüğüne dikkat çekmiş ve aynı zamanda çaresizliğini de gizleyememişti.⁶

Kıpçaklar arasında yoğun misyonerlik faaliyetleri sebebiyle tehlikenin farkına varanlar evvela Macarlar olmuştu. Ayrıca Macarlar, Volga bölgesinin kendi vatanları olduğunu düşünüyor, Ural ve İtil (Volga) havzalarına yolculuklar yapıyorlardı. Bu misyonerlerden Rahip Jean, 1237'de papalık valisine gönderdiği bir mektupta Moğol tehlikesini gün ışığına çıkardı. Daha sonraki süreçte buna benzer haberler artarak devam etti.⁷ Moğolların 1241'de Orta Avrupa'ya yaptıkları başarılı seferden⁸ sonra II. Frederic yardım çağrılarını konusunda sesini yükseltmiş,⁹ 1245'te ise yeni Papa IV. İnnocent, Lyon konsilinin programına bu saldırılara karşı önlemi de almak zorunda kalmıştı.¹⁰ Buna göre Tanrının merhametini kazanmak ve günahlardan arınmak için oruçlar tutulup, ibadetler yapılacak, Moğol istilasına uğrayan bölgelerde meskûn Hristiyan toplumlara

² Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (nşr. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul 2001, s. 284.

³ Batu'nun bölgedeki faaliyetleri hakkında bkz. İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Rus-Tatar Etkisi)*, İstanbul 2009, s. 68-71.

⁴ Lajos Ligeti, *Tarihte Türk Yurtları*, İstanbul 2008, s. 123; Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (nşr. Sadrettin Karatay), Ankara 2011, s. 91.

⁵ Kamalov, *a.g.e.*, s. 70.

⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Baron C. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (nşr. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), İstanbul 2006, s. 214.

⁷ Bu iletiler o kadar abartılıydı ki bazen Moğolların insanlıktan uzak oldukları dahi belirtiliyordu. Mesela, "Önderleri ekmek yer gibi cesetle besleniyor ve akbabalara kemikten başka bir şey bırakmıyordu. Yaşlı ve çirkin kadınlar bu yamyamlara gündüzleri yemek olarak verirdi. Güzel olanları yemiyor, ama çiğlik ve yakarışlarına rağmen kirletilerek öldürüyorlardı. Bunlar kana susayan ve kan içen canavarlar" olarak tasvir ediliyordu. Bkz. Jean Paul Roux, *a.g.e.*, s. 287.

⁸ Bu sefer hakkında geniş bilgi için bkz. Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (nşr. M. Reşat Uzmen), İstanbul 2010, s. 300-303. Ögedey'in ölümü ve Moğolların geri dönüp yeni hanı seçmek durumu olmasaydı, Rusya, Polonya ve Macaristan'dan sonra tüm Avrupa Moğol işgali altına düşebilirdi. Bkz. Abraham Konstantin D'Ohsson, *Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)*, (nşr. Bahadır Apaydın), İstanbul 2008, s. 202. Diğer taraftan bu geri çekilmenin diğer bir sebebi ise Macarların gösterdikleri direnişle ilgilidir. Çünkü Plano Carpini, bölgede çok sayıda mezarlıklara rastladığını ve bu sefer sırasında ölen Moğolların gömüldüğünden bahsetmektedir. Bkz. Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, İstanbul 2008, s. 271.

⁹ Bkz. A. Konstantin d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 201. Frederik İngiliz kralına yazdığı mektupta şöyle diyor: "Eğer Tatarlar Prusya'ya girerler de onlara mukavemet gösterilmezse diğer Avrupa devletleri de ilahi adaletin kaldırdığı bu fırtınayla karşılaşacaklardır. Çünkü dünya günah ile doldu ve insanlar arasında bir merhametsizlik hüküm sürmektedir. Tatarlar henüz civarda iken siz de bu mukavemet katınız. Aksi halde Tatarlar Hristiyanlığı yeryüzünde silmeye geliyorlar..." Bkz. M. Baron C. D'ohsson, *a.g.e.*, s. 215.

¹⁰ Roux, *a.g.e.*, s. 286.

yardım edilecek, Moğolistan'a ve İran'a misyonerler gönderilerek Moğollar Hıristiyanlığa davet edilecek ve Hıristiyan kanı dökmemelerinin önüne geçilecekti.¹¹

1251'de toplanan büyük kurultayda Mengü Han'ın, kardeşi Hülegü'yü İran valiliğine tayin etmesi¹² ile ileride kurulacak olan İlhanlı devletinin de temeli atılmış oldu.¹³ Bölgede Müslüman halkın ortasında nisbeten büyük ve birbirlerine sıkıca bağlı bir Hıristiyan cemaati bulunuyordu. Esasen Ermeni ve Gürcülerden müteşekkil bu cemaat, Moğol istilalarında çok büyük zarar görmüş ve belli ölçülerde de direniş göstermişti. Ancak istila hareketi son bulup, devletin kurulmasıyla birlikte Moğollar, Hıristiyan halkla iyi ilişkiler geliştirmeye başlamış, onları özellikle orduları içerisinde istihdam etmişti. Kilikya Ermeni Kralı Hetum'un Mengü'nün huzuruna giderek, özellikle kendi halkının zarar görmeyeceği ve korunacağı hakkında aldığı ferman, ilişkileri daha da geliştirdi.¹⁴ Bu bağlamda Hıristiyan ahalinin Moğollar hakkındaki düşünceleri de artık değişmeye başladı. Diğer yandan umumi hayatta oldukça önemli bir rol oynayan gayrimüslim toplulukların, bölgeye hâkim olmak isteyen Moğollar tarafından göz ardı edilmesi düşünülemezdi.

Hülegü'nün ileri hareketi sırasında Moğollara karşı koyanlar İslam devletleriydi ki bunların başında da şüphesiz Memluklar geliyordu. Dolayısıyla bu şartlar altında Moğolların Hıristiyanlara teveccüh göstermeleri şaşırıcı görünmüyordu. Kaldı ki bölgede tutunabilmek için Mısır Memluklarıyla bir hayati mücadeleye girişen Moğolların, bu vesileyle Batı Hıristiyan dünyasının müttefikliğine ihtiyacı olduğu da aşikârdı.¹⁵

Moğollar, Selçuklu yönetiminin halk üzerindeki nüfuzunu kırabilmek için gayrimüslim ahaliyle iyi ilişkiler geliştirmeyi de ihmal etmemişlerdir. Gürcü ve Ermenileri ordularına almışlar,¹⁶ bu zümrelere dini imtiyazlar vermişlerdir. Bilhassa din görevlileri hastalar, yaşlılar, çocuklar ve muhtaçlar kopçur vergisinden muaf tutulmuşlardır.¹⁷ Türkler tarafından kaldırılmış bazı psikoposlukların yeniden açılmasını sağladıkları gibi,¹⁸ özellikle İlhanlılar dönemi

¹¹ A. Konstantin d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 203; L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 123; M. Baron C. D'ohsson, *a.g.e.*, 216. Bu maksatla Moğol hükümdarlarına gönderilen misyonerlerin seyahat notları hakkında birkaç örnek için bkz. Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, (nşr. Ergin Ayan), İstanbul 2014; Wilhem Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (nşr. Ergin Ayan), İstanbul 2012.

¹² Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa III*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 1998, s. 56; Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, (nşr. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 2007, s. 56 vd.; Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi (889-1169)", (nşr. Hrand D. Andreasyan), İÜEFY, *Tarih Semineri Dergisi I/2*, İstanbul 1937, s. 239. Ayrıca bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2010, s. 497; Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür)*, Ankara 1987, s. 59.

¹³ M. Fahrettin Kırzoğlu, *Kars Tarihi II*, İstanbul 1953, s. 441; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2009, s. 201.

¹⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Anerli Grigor, s. 57 vd.; Genceli Kiragos, *Moğol İstilas (1220-1265)*, (nşr. Fuat Hacısalıhoğlu vd.) İstanbul 2018, s. 120 vd. Ayrıca bkz. Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Ermeniler*, Ankara 2007, s. 192 vd.

¹⁵ B. Spuler, *a.g.e.*, s. 227 vd.

¹⁶ Bkz. Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 141; Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 59; el-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesaliku'l-Ebsar)*, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2016, s. 135.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. B. Spuler, *a.g.e.*, s. 334-337; Şerefeddin Yaltkaya, "İlhaniler Devri İdari Teşkilatına Dair (Nasir-Eddin Tusi'nin Bir Eseri)", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II*, İstanbul 1939, s. 7-16.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri - Selçuklu Dönemi*, İstanbul 2016, s. 281 vd.

minde Doğu Anadolu'da Ahlat gibi şehirleri de zaman zaman bir dini merkez haline dönüştürdükleri görülmektedir. Nitekim Abaka döneminde, Katolikos Ter-Agop'un başkanlığında Ahlat'ta konseylerin toplanarak serbestçe kararlar aldıkları kaydedilmektedir.¹⁹

Hülegü dönemi Hristiyan halk açısından büyük bir fırsattı. Çünkü Hülegü Han'ın eşi Dokuz Hatun koyu bir Nasturi idi.²⁰ Yanında sürekli çadır bir kilise taşımaktaydı.²¹ Ordusunun önünde sürekli mihrap bulundurulur ve çan çalınırdı.²² Bu hatunun da etkisiyle tüm Hristiyan halklar Hülegü'nün yönetiminden ziyadesiyle memnun kalmışlardı.²³ İlhanlı hükümdarının bu gayrimüslimlerin tesirinden kendini kurtaramadığı da oluyordu. Öyle ki Hülegü, Ermeni ve Gürcülerin de tavsiyeleriyle Müslümanları domuz eti yemeye zorluyor, yemeyenler de katliama tabi tutuyordu.²⁴

Dokuz Hatun Aladağ yaylasında bir kilise inşa ettirmişti.²⁵ Ermeni müverrih Vardan, Dokuz Hatun'un Süryani Nasturi cemaatine mensup bir Hristiyan olduğunu ve yanında bezden yapılmış bir çadır kilise taşıdığını, bu bez çadır içerisine Hristiyanları ibadete davet ettiğini belirtmektedir. Ayrıca dua ve ayinlerin her gün papazlar ve diyakozlar tarafından icra edildiğini söyleyen Vardan, burada okullar ve çocuklar için de gidip dinleyebilecekleri derslerin verildiğini, farklı dillerde papazların dersler verdiğini, istirahat ve sükün içerisinde yaşamlarını sürdürdüklerini dile getirmektedir.²⁶

Devletle Hristiyan ahali arasındaki bu yakınlık sadece dini olmayıp, aynı zamanda siyasi zeminde de ilerlemekteydi. Nitekim Mısır sultanıyla müttefiki Berke Han'ın muhtemel bir taarruzu karşısında Kilikya Ermeni kralı başta olmak üzere²⁷ doğudaki Hristiyan grupların liderleri ve Haçlı artıklarıyla ittifak yapmıştı. Hülegü'nün bölgeye gelişiyle birlikte, daha önce İran'da bulunan

¹⁹ A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (nşr. İ. Kamalov), İstanbul 2005, s. 168.

²⁰ Bkz. Gregory Ebu'l-Ferec, *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, (nşr. Şerafeddin Yaltkaya), Ankara 2011, s. 26; L. Rasonyi, *a.g.e.*, s. 273.

²¹ Oldukça mutaasıp bir Nasturi Hristiyan olduğu anlaşılan Dokuz Hatun, İlhanlılara uzun süre yaylak görevi yapmış olan Aladağ'da da bir kilise inşa ettirdiği bilinmektedir. Bkz. Neslihan Durak, "İlhanlılar Döneminde Aladağ Çevresi", *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu (23-25 Ağustos 2012)*, İstanbul 2013, s. 245.

²² Bkz. Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 57; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 261; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 395; Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2007, s. 174.

²³ Gregory Ebu'l-Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi II*, (nşr. Ö. Rıza Doğrul), Ankara 1999, s. 556 vd; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (nşr. Altay Tayfun Özcan), İstanbul 2015, s. 110; W. Barthold, "Hülegü", *İ.A.*, V/1, s. 582; Carl Brockelman, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (nşr. Neşet Çağatay), Ankara 2002, s. 207; J.P. Roux, *a.g.e.*, s. 335.

²⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 58 vd.

²⁵ N. Durak, "a.g.m.", s. 245.

²⁶ Bkz. Müverrih Vardan, "a.g.m.", s. 231; Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*, (nşr. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hisamipour Khelejani), Ankara 2013, s. 4; Şirin Beyani, *Moğol Dönemi İranı'nda Kadın*, (nşr. Mustafa Uyar), Ankara 2015, s. 52 vd.; Hasan Oktay, *a.g.e.*, s. 174. Ayrıca Dokuz/Tokuz Hatun'un yanında taşıdığı çadır kilise hakkında bkz. Vardan Arewelts'i, *Compilation of History*, (nşr. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2007, s. 90 vd.

²⁷ Esasen Kral Hetum daha öncesinde Mengü Han'ın huzuruna giderek Moğolların desteğini almış, Hristiyanlar hakkında pek çok imtiyazı koparmayı başarmıştı. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Korykoslu Hayton, *a.g.e.*, s. 99 vd.

Baycu Noyan'ın, Selçuklu hükümdarı İzzeddin'e haber yollayarak Anadolu'da kendisine bir yer isteyip,²⁸ olumsuz yanıt alması üzerine Baycu, Ermeni Hetum'un da yardımıyla Selçuklu kuvvetlerini Sultanönü yakınlarında mağlup etmiştir.²⁹ Hetum'un Türklere karşı göstermiş olduğu bu tutum Hüleğü tarafından ödüllendirilmiş ve Müslümanlardan alınacak toprakların kendisine bırakılacağı konusunda söz almıştı.³⁰

1258 yılında Moğolların Bağdat'ı işgali ve Halifenin katledilmesi olayı³¹ Hristiyan âleminde büyük bir sevinçle karşılanmış, Hüleğü ile karısı Dokuz Hatun İsa'nın intikamını alan Tanrı'nın sevgili kulları olarak ilan edilmişlerdi.³² Bu bağlamda Hüleğü Bağdat'ta bulunan Hristiyanlara büyük değer veriyor, onlarla yakın ilişkiler kuruyor ve Nasturi kiliselerindeki ayinlere dahi katılıyordu.³³ Bölgede büyük itibarı olan Ermeni müverrih Vardan'ı huzuruna davet ederek, onunla birebir sohbet ediyor, hatta O'ndan memleket meseleleri hakkında görüşlerini almayı da ihmal etmiyordu.³⁴ Vardan'ın İlhanlı devleti nezdindeki bu itibarının Hüleğü'nün ölümünden sonra da devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Dokuz Hatun,³⁵ Hüleğü'nün ölümünden sonra tahta geçecek şehzadenin seçimi konusunda Vardan'ın görüşüne başvurmuş, Abaka lehine olan tavrını da desteklemiştir.³⁶

Bağdat'ın Moğollar tarafından alınması, Doğu Hristiyanları için ilahi bir intikam olarak görülmüş ve şehrin yağmalanması sırasında sistemli bir şekilde Hristiyan gruplar himaye edilmişlerdir. Bunun nedeni Dokuz Hatun'un, eşi Hüleğü'yü etkilemiş olmasından kaynaklanmaktaydı.³⁷ Moğollar, Nastu-

²⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. *Cüveyni III*, s. 488; *Camiü't-Tevarih*, s. 14; Müverrih Vardan, "a.g.m.", s. 230. Ayrıca bkz. Hasan Oktay, *a.g.e.*, s. 173; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (nşr. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2011, s. 251; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD I*, Ankara 1970, s. 24 vd.; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi II*, s. 441; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 497; Erdoğan Mercil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 155.

²⁹ Bkz. İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2014, 576 vd.; İbn Bibi, *Selçukname*, (nşr. Refet Yınanç-Ömer Özkan), İstanbul 2007, s. 212 vd.; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı, *Müsamere'tü'l-Ahbar*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s. 32; *Tarih-i Muhtasari'd Düvel*, s. 27; *Anonim Selçukname*, (nşr. Feridun Nafiz Uzluk), s. 35. Ayrıca bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 497 vd.; A.G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 46; C. Cahen, *a.g.e.*, s. 251 vd.; F. Sümer, "a.g.m.", s. 29 vd.

³⁰ Bkz. Korykoslu Hayton, *a.g.e.*, s. 112; *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 562.

³¹ Geniş bilgi için bkz. *Camiü't-Tevarih*, s. 36-49; İbnü't-Tiktaka, *Kitabü'l-Fahri*, (nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul 2016, s. 233 vd.; İbni Tagriberdi, *En Nücumu'z-Zahire*, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2013, s. 28-31; Müverrih Vardan, "a.g.m.", s. 232; King Hetum, *History of the Tatars (The Flower of Histories of the East)*, (nşr. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2004, chapter 26; Cüzcani, *Tabakat- Nasri*, (nşr. M. Uyar), İstanbul 2016, s. 162 vd.; Aksarayı, *a.g.e.*, s. 38 vd.; M.C. Baysun, "Bağdat", *İ.A.*, II, 200.

³² Steven Runciman, *Haçlı Seferleri III*, (nşr. Fikret İşıltan), Ankara 2008, s. 259; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, Kayseri 1997, s. 78; J. Paul Roux, *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, (nşr. Lale Arslan), İstanbul 2006, s. 311.

³³ B. Spuler, *a.g.e.*, s. 231 vd.

³⁴ Müverrih Vardan, "a.g.m.", s. 237 vd.

³⁵ Dokuz Hatun hakkında bilgi için bkz. Şirin Beyani, *a.g.e.*, s. 51 vd.

³⁶ Müverrih Vardan, "a.g.m.", s. 241 vd.; Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *İÜEF Tarih Dergisi I/1-2*, İstanbul 1950, s. 401 vd.; Hasan Oktay, *a.g.e.*, s. 182, 185.

³⁷ Bkz. Genceli Kiragos, *Moğol İstilası (1220-1265)*, (nşr. Fuat Hacısalıhoğlu vd.) İstanbul 2018, s. 134; *Ebu'l Ferec Tarihi*, II, s. 562; A.G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 31.

rilerin, Yakubilerin ve Ermenilerin gözünde, Gobi'nin dibinden gelip İslam'ı gafil avlayarak onu temellerine kadar sarsan ilahi kurtarıcılar olarak gözüküyordu. Kiragos bu olayla ilgili şunları ifade etmektedir: "Bu şehir kurulalı beş yüz on beş yıl olmuştur. İmparatorluğun içinde bulunduğu sıralarda doymak bilmeyen bir sülük misali bütün dünyayı yutmuştu. O zaman aldığı her şeyi geri verdi. Döktüğü kan için, işlediği günah için cezalandırılmış oluyordu."³⁸

Hülegü, geleneklerine çok bağlıydı. Ancak uygulaması çok zor bir siyaset güdüyordu. Bir yandan büyük kısmı Müslüman olan bir halkın hükümdarıydı; diğer yandan Hıristiyanların inanılmaz yardımlarıyla Müslümanlara daha çok Halife'ye karşı bir savaşı yönetiyordu. Müslümanları kendi aleyhine çeviremezdi ve Hıristiyanları memnun etmeliydi.³⁹ Nitekim Bağdat şehri bir süre sonra tamir edilerek eski canlılığına kavuşturulmak istendiği gibi valiliğine de henüz Müslüman olan Ustu Bahadır ya da Ali Bahadır atanmıştır. Sözü edilen kişi işgal sırasında camiye giderek ibadetini dahi yapmıştır.⁴⁰ Bununla birlikte Moğol ileri gelenlerinden birtakım kişilerin de İslam'ı seçtikleri ifade edilmektedir.⁴¹ Esasında çok dinli toplumları yönetmek Moğollar için problem değildi. Cengiz Yasası da tüm inanç sistemlerine eşit mesafede durabilmeyi öngörüyordu.⁴² Mesele İlhanlı hükümdarının Budist olması ve Hıristiyan olan baş hatununun tesirinde kalarak diğer din mensuplarıyla arasına mesafe koymasından kaynaklanıyordu.⁴³

Bağdat'ın istilasının⁴⁴ hemen akabinde Hülegü, merkezden gelen emir üzerine Suriye ve Mısır'a yönelmiştir. Bu dönemde Suriye, Eyyubiler ile Haçlı kontlukları arasında parçalanmış bir vaziyetteydi. Bu kontluklardan Antakya-Trablusşam Kontu VI. Bohemond, Ermeni Baronu Hetum'un kızıyla evliydi. Dolayısıyla Hülegü'nün bu seferinde onunla ittifak kurma konusunda vakit kaybetmemiştir.⁴⁵ Müttefikler -Hülegü, Hetum, Bohemond- kısa süre içerisinde tüm Suriye'yi işgal etmişler, bu sırada Mengü'nin ölümü ve Karakurum'da ortaya çıkan taht mücadeleleri sebebiyle Hülegü, askerinin bir kısmıyla beraber Karakurum'a dönmek zorunda kalmıştır.⁴⁶

³⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 130-135; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 394 vd. Zeki Velidi Togan bunun doğru olmadığını söyleyerek, Hülegü'nün devlet işlerini her şeyin üzerinde tuttuğunu ifade etmektedir. Bkz. Togan, *a.g.e.*, s. 261.

³⁹ Roux, *Moğolların Tarihi*, s. 342.

⁴⁰ Bkz. *Cüveyni III*, s. 590; *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 571.

⁴¹ Z. Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 264.

⁴² Bkz. *Cüveyni I*, s. 87. Ayrıca bkz. Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara 2014, s. 163-170; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*, Ankara 1998, s. 251 vd.

⁴³ Bkz. Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, İstanbul 2010, s. 155; K. Yaşar Koprıman, "Memluklar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VI*, s. 458.

⁴⁴ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Cüveyni III*, s. 163-177; İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 298 vd.

⁴⁵ *Runciman, a.g.e.*, s. 260 vd.; J.P. Roux, *Moğolların Tarihi*, s. 336 vd.; R. Grousset, *a.g.e.*, s. 397 vd.

⁴⁶ Bkz. *Camiü'l-Tevarih*, s. 55; *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 575. Hamdullah Kazvini Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, (Farsça trc. Abdullah Hüseyin Nevai), Tahran 1944, s. 589; Hamd-Allah Mustawfi Kazvini, *Nuzhat-Al-Qulub*, (nşr. G.Le Strange), London 1919, s. 142; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Ali Selçuk*, (nşr. Abdullah Bakır), İstanbul 2009, s. 768. Ayrıca bkz. J.A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", *The Cambridge History of Iran V*, (nşr. J.A. Boyle), Cambridge 1968, s. 351; Runciman, *a.g.e.*, s. 263; J.P. Roux, Hülegü'nün Suriye seferinden dönüşünün yaz sıcaklarının başlaması ve katılık ile ilgili olduğunu belirtmektedir. Bkz. J.P. Roux, *Moğolların Tarihi*, s. 340 vd.

Hülegü'nün Suriye'de bırakmış olduğu Kitboğa komutasındaki 10.000 kişilik kuvvet, 3 Eylül 1260 tarihinde Aynicalut Savaşı'nda Memluklar karşısında bozguna uğratıldı.⁴⁷ Bu zafer İslam dünyasında büyük bir sevinç yarattı. Sultan Kutuz, Şam'a büyük bir zafer gösterisi içinde girmiş⁴⁸ ve şehrin Hıristiyanları daha önce Moğollara göstermiş oldukları yakınlığın bedelini ödemişlerdi.⁴⁹

Bu zaferle birlikte bütün Suriye, Mısır Memluk Sultanlığı'na ilhak edilmişti. Her ne kadar Hülegü, bu bozgunu telafi etmek için bir kez daha Hetum ile birlikte Kasım 1260'da Suriye'ye girmiş ise de Memluklar karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁵⁰ Dolayısıyla Hülegü, Suriye'ye hâkim olma hedefinde başarıya ulaşamamıştır. Bunun asıl sebebi ise yeğeni Berke Han'ın kuzeyde Azerbaycan üzerinde baskı yapmaya başlamış olmasıydı.⁵¹ Çünkü İran'ın ele geçirilmesinde ve Bağdat'ın işgali sırasında Cuci Ulusu⁵² Hülegü'ye yardımcı olmuştu.⁵³ Bu sebeple bölge üzerinde hak iddia ediyorlardı.⁵⁴ Esasında Hülegü de Tebriz ve Meraga'yı onlara ikta olarak vermişti.⁵⁵

Kıpçak Hanı Berke, Hülegü'den Halifenin ve katledilen Müslümanların intikamını alacağı tehdidi,⁵⁶ Hülegü'yü Suriye'ye hâkim olmak pahasına Azerbaycan'ın otlaklarından da vazgeçirememiştir.⁵⁷ Önce Ayn-ı Calut'ta Memluk-

⁴⁷ Savaş hakkında bilgi için bkz. *Camiü't-Tevarih*, s. 55 vd.; *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, s. 41; İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 35 vd.; A.G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 103 vd.

⁴⁸ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, İstanbul 2007, s. 295.

⁴⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 37 vd.

⁵⁰ R. Grousset, *a.g.e.*, s. 403.

⁵¹ Yuvalı, *a.g.e.*, s. 87; W. Barthold, "Berke", *İ.A.*, II, s. 554 vd.

⁵² İslam kaynaklarında (Arap, Acem, Türk) Cuci ulusu tabiri ile Altın Ordu kastedilmiştir. Cuci'nin soyundan gelenleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Bkz. A.YU. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (nşr. Hasan Eren), Ankara 2000, s. 31.

⁵³ Hülegü'nün İran'a gelişi sırasında, Batu tarafından görevlendirilen Balagay isimli komutan kuvvetleriyle Hülagü'nün kuvvetlerine katılmıştı. Bkz. *Cüveyni III*, s. 57; İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 29.

⁵⁴ A.YU. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 41 vd.; Mustafa Kafah, *Makaleler I*, (nşr. Semih Yalçın, Süleyman Özbeke), Ankara 2005, s. 321. 1260 yılına kadar bölgede Berke Han'ın nüfuzunun devam ettiği belirtilmektedir. Hatta Môngke Kağan'ın ölümünden sonra dahi İran, Horasan ve Maveraünnehr'de hutbe Berke adına okunduğu gibi, Altın Orda memurlarının da Tebriz'e kadar gelip vergi topladıkları belirtilmektedir. Bkz. İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı (Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi)*, İstanbul 2009, s. 289.

⁵⁵ Bkz. Şehabeddin b. Fazlullah el-Ömeri, *Ebsar fi Mesaliku'l memalik'il-emsar (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2014, s. 125. Bu durum Gazan Han zamanına kadar devam edecektir. Nitekim Altın Ordu hükümdarı Tokta'nın üç yüz kişilik bir süvari birliği ile desteklenen elçilik heyeti Gazan Han'ın huzuruna gelerek, Azerbaycan konusundaki iddialarını dile getirmişlerdir. Gazan Han tarafından iyi karşılanan bu heyet yine eli boş dönmek durumunda kalmıştır. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Tarih-i Mübarek Gazani, Geschichte der İlhané Abaga bis Gaihatu*, (nşr. Karl Jahn), Prag 1941, s. 143; Z. Velidi Togan, "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 39.

⁵⁶ Bkz. *Camiü't-Tevarih*, s. 68. Ayrıca bkz. R. Grousset, *a.g.e.*, s. 404; W. Barthold, "Berke", *İ.A.*, II, s. 554.

⁵⁷ J.P. Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 359 vd. Kafkasya toprakları, iki kardeş ulus olan Altın Orda ile İlhanlılar arasında yüzyıldan fazla süren mücadeleye sahne olmuştur. Azerbaycan ve Gürcistan'ın coğrafi konumu, sahip olduğu meralar ve iklim özellikleri her iki devletin de dikkatini çekmiştir. Hülegü özellikle Tebriz'deki meraları kıymetli saymış, Azerbaycan şehir ve köylerindeki sanatkar geleneklere önem vermiştir. Moğollar Kür'ün aşağı alanında bulunan Mugan bozkırını kışlak, Karabağ'ın eteklerindeki otlakları da yaylak olarak benimsemişlerdir. Ayrıca ticari yolların

lara,⁵⁸ daha sonra Terek Savaşı'nda Altınorda'ya⁵⁹ yenilen Hülegü, fütühat dönemini kapayarak Azerbaycan'da oturmayı tercih edecek ve kurmuş olduğu devletin fiziki, siyasi ve ekonomik kuruluşunu tamamlamaya çalışacaktır.⁶⁰ 1261'de Hülegü ülkenin pek çok yerinde imar faaliyetleri başlattı. Albani'de ve Ermenistan'da pek çok şehri tamir ettirdiği gibi⁶¹ Hoy şehrinde tapınaklar yaptırdı.⁶²

Abaka'nın Hristiyan halkla münasebeti babası zamanındaki kadar olmadı.⁶³ Bizans İmparatoru Mihail Paleologos, İlhanlı hükümdarıyla iyi ilişkilerin önünü açmak amacıyla kızı Despina (Meryem)'yü 1265'te Abaka'ya gönderilmişti.⁶⁴ Meryem (Maria),⁶⁵ bir Rum Ortadoks'tu ve Dokuz Hatun gibi yanında seyyar bir kilise ile çancı bulundururdu.⁶⁶ Ancak O'nun kadar devletin siyasi kararlarında etkili olamadı ve Abaka'nın kadınları listesinde en sonda yer aldı. Maria aslında Hülegü'ye gönderilmişti. Çünkü Hülegü'nün dostluğu Bizans imparatoru için komşu Konya Sultanlığı'na karşı bir baskı vazifesi görüyordu.⁶⁷ Fakat elçiyle birlikte gelirken, Hülegü'nün öldüğünü Kayseri'de duymuş, İstanbul'a dönmeyerek, İlhanlı sarayına gelmiş ve Abaka'ya zevce olmuştur.⁶⁸ Despina'nın evlenmeden evvel Abaka'nın vaftiz edilmesini arzu ettiği, bu gerçekleştikten sonra evliliğin gerçekleştiği söylene de,⁶⁹ Hetum Abaka'nın hiç bir zaman Hristiyan olmadığını, puta tapıtığını kesin bir dille belirtmektedir.⁷⁰

Abaka döneminin ilk seneleri Hristiyanlık adına oldukça sakin geçmiş, İlhanlı sarayıyla Hristiyan dünyası arasındaki münasebetler oldukça zayıfla-

---

da buradan geçmesi, Altın Orda - İlhanlı mücadelesini kızıştırmıştır. Bu konuda teferruatlı bilgi için bkz. A.G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 53.

⁵⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 37 vd.

⁵⁹ Terek Savaşı için bkz. *Camiü't-Tevarih*, s. 68 vd.; *Tarih-i Güzide* (Farsça trc.), s. 590; Mir Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Havendşah Mirhand, *Tarih-i Ravzatü's Safa Fi Siret'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa V*, Tahran 1339, s. 267 vd.; Gıyasü'd-din b. Hüsamü'd-din H'andemir (Hondmir), *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer III*, (nşr. Muhammed Debir Siyaki), Tahran 1362/1983, s. 102 vd.; Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 111 vd.; Stepanos Orbelyan, *Histoire de la Siounie*, (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg 1864, s. 233.

⁶⁰ Yuvalı, *a.g.e.*, s. 100.

⁶¹ Müverrih Vardan, "a.g.m.", s. 233.

⁶² *Camiü't-Tevarih*, s. 71; Müverrih Vardan, "a.g.m.", s. 233; Vardan Arewel'si, *a.g.e.*, s. 92; W. Barthold, "Hulagu", *İ.A.*, V/1, s. 582.

⁶³ Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu)*, (nşr. A. Deniz Altunbaş), İstanbul 2018, s. 60.

⁶⁴ Bizans tarihlerinde büyük hadise olarak anlatılan bu izdivaç keyfiyeti Reşideddin'de: "İstanbul padişahu kendi kızını kuma (cariye) sıfatıyla padişahın hizmetine göndereceğini bildirecek elçiler gönderirdi." şeklinde ifade edilmektedir. Bkz. Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 262.

⁶⁵ Antalya Rum Patriki Euthymius tarafından Abaka'ya getirilmiş, Mihail Paleologos'un kızıydı. Bkz. *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 585. Maria isimli bu Bizans prensesine Moğollar, Despina Hatun diyorlardı. Akıllılığı ve iyi kalpli oluşu, onun Moğollar arasında sevilmesine yardımcı olmuştu. Bkz. Runcıman, *a.g.e.*, s. 282. Bu prenses Mihail Paleologo'un gayri meşru kızıydı. Bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 2011, s. 424.

⁶⁶ Bkz. *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 655.

⁶⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. G. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 424.

⁶⁸ *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, s. 47. Ayrıca bkz. J.A. Boyle, "The Il-Khans of Persia and The Princes of Europe", XVI. Milletlerarası Altestik Kongresi (21 - 26.X.1973 Ankara), Ankara 1979, s. 61.

⁶⁹ H. Oktay, *a.g.e.*, s. 185 vd.

⁷⁰ Korykoslu Hayton, *a.g.e.*, s. 121.

mıştı.⁷¹ Siyaseten Hristiyan olduğu anlaşılan Abaka, bilhassa sarayında çok sayıda Hristiyan memur ve müstahdem bulundurarak, aslında Avrupa nezdinde ittifakın devamını arzuladığını göstermekteydi. Diğer yandan Memluk ordusu karşısında yaşanan Elbistan mağlubiyeti (1277)⁷² ve bu arada Altın Orda ile Memluklar arasında gelişen siyasi ilişkiler,⁷³ İlhanlı-Hristiyan dünyası irtibatını yeniden gündeme getirdi. Elbistan hezimetini İlhanlıların Anadolu politikası konusunda derin kırılmalara sebep olduğu gibi Abaka'nın Türkmenlere karşı bakış açısını değiştirmiştir. Aksaray, Abaka'nın tahta çıkışıyla insanlar arasında husumetin son bulduğunu, adaletin ve nizamın yerleştiğini söylese de,⁷⁴ Cüveyni'nin çabalarına rağmen Abaka, yenilginin faturasını Türkmenlere kesmiş ve Anadolu'da büyük bir katliama girişmiştir.⁷⁵ Bununla da yetinmeyen İlhanlı hükümdarı Hristiyan batıyla olan münasebetleri daha da hızlandırmıştır.

Abaka öncelikle babası zamanında Papa'nın göndermiş olduğu mektuba cevaben, onu Sicilya seferi konusunda tebrik etmiştir. Aynı şekilde 1259'da Aragon fatihi I. Jakop'un sarayına bir elçilik heyeti göndermiştir. Ancak bu işbirliği 1274'te, II. Lion konsili toplandığında gündeme getirilebilmiştir. Bu konsilde Moğol sefirleri de bulunmuşlar, vaftiz edilmişler ve Hristiyanlığı kabul etmesi teklifi ile Abaka'nın huzuruna çıkmışlardı. Fakat Papa X. Gregor'un erken ölümü ve irat etmiş olduğu Haçlı seferinin başarısızlığı bu ittifakı sonuçsuz bırakacaktır.⁷⁶ Diğer taraftan Abaka da bu sırada Altın Ordu ile bir mücadelenin içerisindeydi. Hristiyanların ittifak tekliflerine ancak gerçekleştirilmesi güç vaatler vererek geçiştirmek zorunda kalıyordu.⁷⁷

Abaka'dan sonra Hülegü'nün büyük kraliçe Kutay Hatun'dan doğan oğlu Tekudar, tahta geçti. Çocukluğunda vaftiz edilen Tekudar,⁷⁸ herkese merhametli bakıyor, bilhassa Hristiyanlara iltifat ediyor, kiliseleri, din evlerini, papazları koruyor ve vergiden muaf tutuyordu.⁷⁹ Ancak kısa süre sonra Tekudar, Yakınoğu'nun siyasi ve sosyal yapısını da göz önüne alarak Müslüman oldu. Böylece İlhanlılar, Mısır Sultanlığı'nın bölgedeki Müslüman ahalî üzerindeki

⁷¹ B. Spuler, *a.g.e.*, s. 237.

⁷² Savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Baypars Tarihi II*, (nşr. Şerefüddin Yaltkaya), Ankara 2000, s. 84 vd.; İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 54; *Camiü't-Tevarih*, s. 112; *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, s. 615 vd.; Aksaray, *a.g.e.*, s. 88; *Ebu'l-Farac Tarihi II*, s. 599; *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, s. 50; el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 402; Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 69 vd.

⁷³ Memluklar ile Altın Orda arasındaki bu ittifak kaçınılmazdı. Çünkü her iki devlet de Kıpçak kölemlere dayalı idi. İşte bu ittifak Moğolları Yakın Doğu'da denetleyebilecek yegâne güçtü. Bkz. Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, İstanbul 2012, s. 301. Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. A.YU. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 42-43; A. Yuvalı, *a.g.e.*, s. 97-99; W. Barthold, "Berke", *İ.A.*, II, s. 553-55.

⁷⁴ Bkz. Aksaray, *a.g.e.*, s. 58 vd.

⁷⁵ Bkz. el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 402; King Hetum, *a.g.e.*, chapter 34; A.G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 72. Ebu'l-Ferec, Abaka'nın emri olmamasına rağmen Moğolların bölgedeki Hristiyanlara da katliam uyguladıklarını dile getirmektedir. Bkz. *Ebu'l-Ferec Tarihi II*, s. 600.

⁷⁶ B. Spuler, *a.g.e.*, s. 251 vd.; W. Barthold, "Abaka", *İ.A.*, I, s. 4.

⁷⁷ *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, s. 53; S. Runciman, *a.g.e.*, III, s. 282.

⁷⁸ Korykoslu Hayton, *a.g.e.*, s. 139.

⁷⁹ Bkz. *Ebu'l-Ferec Tarihi II*, s. 610. Ayrıca bkz. Z. Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 261.

nüfuzunu da kırmış olacaktı.⁸⁰ O'nun bu tercihi Hristiyan kesim tarafından şüphyle karşılanmış ve hatta dönemin Ermeni kayıtları Hristiyanlara karşı bir sindirme hareketine dönüştüğünü ifade etmektedir. Örneğin Orbelyan, Tekudar'ın Ahmet adını alarak Müslüman olduğunu ve bununla da kalmayarak İslam'ı halkın dini yaptığını, Hristiyanlığı ise yok ettiğini söylemektedir.⁸¹ Aynı şekilde Hristiyanların baskı ve zulme uğradığını belirten Hetum ise; Tekudar'ın Müslüman oluşuna Büyük Kağan Kubilay'ın karşı çıktığını ve hatta haber yollayarak eski dinine dönmesini istediğini, ancak Tekudar'ın bunu dikkate almadığını belirtmektedir.⁸² Şüphesiz Tekudar'ın bu tercihi sadece Hristiyanları değil, diğer gayrimüslim toplumlari da rahatsız etmişti. Nitekim Budist rahipler bu durumu Kubilay Han'a şikâyet ederek kısmen destek de bulacaklardır.⁸³

İlhanlılar, O'nun zamanına kadar İslam dünyasının müdafisi Mümlük- lulara karşı saldırgan bir politika takip etmişlerdi. Tekudar ise sorunları uzlaşma yoluyla çözebileceğini düşünüyordu.⁸⁴ Bu vesileyle Ahmed ismini alan Tekudar,⁸⁵ Aladağ yaylağından Mısır'a Şeyh Abdurrahman'ı elçi olarak göndererek,⁸⁶ adeta bunu müjdeliyor ve barış teklifinde bulunuyordu.⁸⁷ İbni Tagrıberdi, Sultan Kalavun'un, Ahmet Tekudar'ın Müslüman olduğunu duyunca buna sevindiğini ifade etmektedir.⁸⁸ Ancak bu siyasi manevra ne iç ne de dış siyasette karşılığını bulamayacaktı.⁸⁹ Çünkü İlhanlı heyetini kabul eden Memlûk Sultanı Kalavun, bu siyasi manevrayı bir korkunun yansıması olarak değerlendirdiği gibi İlhanlıların işgal ettikleri yerlerden çekilmelerini de istemişti.

Bu durum İlhanlı cephesinde özellikle barışa karşı olan noyanlar arasında hoş karşılanmamış ve Tekudar'a karşı bir muhalefetin de güçlenmesine sebep olmuştu.⁹⁰ Ahmet'in bir süre sonra İslam'ı kabul etmesi, onun Moğollar arasındaki itibarını yok etti. Bu yüzden Moğol prensleri anlaşarak onu tahttan

⁸⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/31, Ankara 2000, s. 17.

⁸¹ Bkz. *Histoire de la Siounie*, s. 237 vd. Ayrıca bkz. Korykoslu Hayton, *a.g.e.*, s. 141 vd.

⁸² Bkz. King Hetum, *a.g.e.*, chapter 37.

⁸³ Bkz. R. Grousset, *a.g.e.*, s. 410.

⁸⁴ Aksarayı, *a.g.e.*, s. 107.

⁸⁵ Bkz. el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 406; Mirhond, *a.g.e.*, V, s. 326. Ayrıca bkz. J.A. Boyle, "a.g.m", s. 365.

⁸⁶ *Camii't-Tevarih*, s. 136; Fazlullah b. Abdullah eş-Şirazi, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf I*, (nşr. Abdül Muhammed Ayeti), Tahran 1372/1994, s. 70; *Ebu'l-Ferec Tarihi II*, s. 611. Ayrıca bkz. J.A. Boyle, "a.g.m", s. 365. el-Ömeri Mısır'a gönderilen bu elçinin Şeyh Kudbuddin Mahmud eş-Şirazi olduğunu belirtmektedir. Bkz. el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 406.

⁸⁷ King Hetum, *a.g.e.*, chapter 37. Ahmet Tekudar'ın Mısır'a gönderdiği mektup ve Mısır'dan verilen cevabi mektup için bkz. *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, s. 53-59; *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 610 vd. Sultan Ahmet ile Mısır Memluku Sultanı Kalavun arasındaki mektuplaşmanın ayrıntıları için bkz. *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, s. 53-59.

⁸⁸ İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 68.

⁸⁹ el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 406; Aksarayı, *a.g.e.*, s. 107.

⁹⁰ Bu konu hakkında bkz. *Tarih-i Vassaf I*, s. 71 vd.; Hondmir, *a.g.e.*, III, s. 121. Ayrıca bkz. B. Spuler, *a.g.e.*, s. 90 vd.

uzaklaştırdılar.⁹¹ İslam'ı seçen Ahmet Tekudar, Avrupa'yla daha evvel kurulmuş olan tüm ilişkileri büyük ölçüde ortadan kaldırmış, çok sayıda Fransisken papazını da öldürmüştür.⁹² Sonuçta iki yıl gibi kısa süren Ahmet Tekudar dönemi Memlûklarla olan mücadeleleri bitirmeye yetmeyecek, Argun'un tahta geçişiyle birlikte savaş süreci tekrar kaldığı yerden başlayacaktır.⁹³

Amcası Ahmet Tekudar'ı öldürdükten sonra tahta geçen Argun, özellikle Hristiyanlarla yakın ilişkiler kumuş, Ahmet Tekudar döneminde yıkılan kiliselerini onartmış, Ermeni, Gürcü ve diğer Hristiyan liderlerle görüşerek ittifaklar yapmıştır.⁹⁴ Ülkenin idari sisteminde gayrimüslimlerin vazifelendirilmesi Müslüman kesim tarafından tepkilere sebep olmuştur ki bu durum iki kesimi zaman zaman karşı karşıya getirmiştir.⁹⁵

Akka ve Trablus'un zor durumda oluşu, Argun'un batılılarla ittifaka hazır oluşu ve bir de Argun'un vaftiz edileceği söylentilerinin yayılması batıyla olan ilişkileri yeniden gündeme getirmiştir. Bu bağlamda Argun 1285'te gönderdiği ilk sefaret heyetinden sonra 1287/88 yılında Nasturi Papazı Bar Sauma'yı⁹⁶ ve 1292'de de Cenevizli Biscarello'yu Altınordu ile işbirliği yapan Venedik'e karşı Cenova'nın İlhanlılarla ittifak etmesi için, Papa ile Fransız ve İngiliz krallarına yazılan Mısır üzerine müşterek bir taarruz içeren mektuplarla Avrupa'ya göndermişti.

Rabban Sauma,⁹⁷ sırasıyla Fransız ve İngiliz kralıyla görüşme fırsatı bulabilmiştir. Moğol elçisi her iki kral tarafından da iyi karşılanmış, fakat ümit ettiği askeri antlaşmayı imzalatamamıştı.⁹⁸ Ümitsiz bir şekilde Roma'ya gelen (1288) elçinin Hristiyan olmasından memnunluk duyan Papa IV. Nikolaus, Han'ın Mısır'ın ele geçirilip, ardından Kudüs'ün ele geçirilmesiyle Hristiyan olacağı haberini de alınca daha da mutlu olmuştu.⁹⁹ Ancak Moğol elçisi Avrupa'dan pek de memnun ayrılmadı. Zira Batılı güçler, İran Moğol ordusu ile birlikte Suriye'deki Frank kolonilerini kurtarabilecek olan bir Haçlı seferini yapmaya karar verememişlerdi. Rabban Sauma, Cenova'dan ikinci geçişinde Tasculum kardinaline bu halet-i ruhiye içerisinde; *"Aziz ve asil kardeşim sana ne diyeceğim. Argun Han'ın ve Kudüs Patriği'nin adına buraya geldim. İşte bir*

⁹¹ *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 618; *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, s. 59 vd.; S. Runciman, *a.g.e.*, III, s. 337 vd.; A.G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 74-77.

⁹² A.G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 74; B. Spuler, *a.g.e.*, s. 252.

⁹³ Reuven Amitai, "The Resolution of the Mongol-Mamluk War", s. 360.

⁹⁴ Bkz. Korykoslu Hayton, *a.g.e.*, s. 146 vd.; W. Barthold, "Argun", *İ.A.*, I, s. 561.

⁹⁵ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 634 vd.

⁹⁶ Bkz. *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 639.

⁹⁷ Öngüt Türklerinden olduğu sanılan bu Nasturi, Pekin yakınlarında doğmuş, yüksek rütbeli bir papazdır. İran'a yerleştikten sonra Argun Han tarafından mektuplarını Roma'da Papa'ya, Paris'te IV. Philippe'e, Bordeaux'da İngiltere kralı I. Edward'a (1287) götürmekle görevlendirilmiştir. Bu elçinin gezilerinin anlatısı daha kısa olmakla birlikte bir bakıma Marco Polo'nun *Dünyanın Harikalarını Anlatan Kitap*'ına bir yanıt niteliğindedir. Böylece Asya bir Türk aracılığıyla, Avrupalıların büyük keşiflerinin gezilerine karşılık vermiştir. Bkz. J.P. Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 299; J.P. Roux, *Orta Asya*, s. 310.

⁹⁸ R. Grousset, *a.g.e.*, s. 413.

⁹⁹ B. Spuler, *a.g.e.*, s. 253.

yl akıp geçti. Döndüğümde Moğollara ne diyeceğim, ne cevap vereceğim.” diyerek yaşadığı hayal kırıklığını dile getirecektir.¹⁰⁰

Nihayet Rabban Sauma, 1288 yazı sonuna doğru İngiliz, Fransız krallarının ve Papa IV. Nikolas'ın mektuplarıyla İran'a döndü. Bundan sonra da karşılıklı elçilik heyetlerinin gidip geldiği olmuşsa da bir netice alınamamıştır.¹⁰¹

Tebriz'de yaşayan ve kendi hizmetinde bulunan Cenevizlilerden Busccarello ise, Papa'ya, Fransa ve İngiltere krallarına elçi olarak gönderdiği vakit seyahat yolunu yanında bulunan bir harita üzerinde gösterdiğini belirtmektedir. Argun Han, bilhassa Anadolu ve çevresindeki denizlerin hakkında bilgi sahibi olmak, bu vesileyle bölgenin ticaret yollarını Avrupalı tüccarlara göstermek ve ayrıca Memluklara karşı ittifak kurmayı düşündüğü Batılı devletlerin buldukları yerleri öğrenmek gayesiyle bir dünya haritası çizdirmiştir.¹⁰²

Argun'un Hristiyanlığa meyilli oluşu iddialarının Avrupa'da duyulması 1240'lardan itibaren faaliyet alanını Ortadoğu'da yaygınlaştırmak isteyen Dominikan Tarikatı için de bir fırsata dönüştürülmek istenmiştir. Bu bağlamda Keşiş Ricoldus, 1289'da Doğu Akdeniz'den başlayıp Bağdat'a kadar uzayan yolculuğu sırasında Argun'un sarayına da konuk olma fırsatını elde edecektir. Ancak ne Argun'u Hristiyan yapabilmiş ne de bölgede faaliyet gösteren farklı Hristiyan kiliselerini Katolik kilisesine dönüştürebilmiştir.¹⁰³

Argun Han döneminde, yukarıda bahsi geçen Avrupa'ya göndermiş olduğu elçilik heyetine karşılık 1292 yılının farklı aylarında iki defa İngiltere Kralı I. Edward'ın Argun Han'a göndermiş olduğu yirmi kişilik bir elçilik heyetinin Trabzon'a ulaştığı kaydedilmektedir.¹⁰⁴ İngiltere ile İlhanlılar arasındaki bu ticari ilişkilerin daha sonraki dönemlerde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Keza İlhanlı hükümdarı Geyhatu, diplomatik bir jest olarak İngiltere kralının göndermiş olduğu bir leopara karşılık, O'na bir şahin hediye ettiği belirtilmektedir.¹⁰⁵

¹⁰⁰ R. Grousset, *a.g.e.*, s. 413.

¹⁰¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. R. Grousset, *a.g.e.*, s. 414 vd.

¹⁰² Bu harita Argun Han'a Van'da ziyaretine gittiği, dönemin önemli şahsiyetlerinden Şeyh Mevlana Kudbeddin Şirazi tarafından Aladağ yaylağında takdim edilmişti ki bu harita bugünkü Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu Akdeniz ve Karadeniz kıyılarını gösteren bir harita idi. Bkz. J.A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Ilkhans", s. 371. Şirazi'nin bu haritası hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Z. Velidi Togan, "Argun Han'ın Kullandığı Garp Denizi Haritasına Dair", *Türk Yurdu*, XXVI/2, (Şubat 1942), s. 45-48; M. Recep Keleş, *Selçuklu Dönemi Anadolu'da Bilimin Güneşi (Kutbüddin Şirazi)*, İstanbul 2018, s. 111-113. Ceneviz kaynakları da Argun Han'ın emriyle Akdeniz ve Karadeniz haritasının yapıldığını göstermektedir ki bu aynı zamanda Reşidüddin'in kayıtlarıyla da teyid edilmektedir. Bkz. *Camiü't-Tevarih*, s. 169; Z. Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 274.

¹⁰³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, s. 23-82.

¹⁰⁴ Bu heyet sayesinde İngiltere'den Trabzon'a, İran'a ve hatta daha doğuya hangi ürünlerin taşındığını detaylı bir şekilde görebiliyoruz. Trabzon'a ait olduğu sanılan yünlü ya da pamuklu dokumaların diğerlerinden çok parlak ve dayanıklı olduğu ve bunların uzun yıllar her yere ihraç edildiği tespit edilmektedir. Bkz. Anthony A.M. Bryer, "The Estates of The Empire of Trebizond (Evidence For Their Resources, Products, Agriculture, Ownership And Location)", *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980, s. 357 vd. Öte yandan işlemeli elbiseler, çeşitli renkteki ketenler ve renkli kumaşlar da ihraç edilmekteydi. Bkz. Jakob P. Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Ankara 2011, s. 295.

¹⁰⁵ Anthony A.M. Bryer, "The Estates of The Empire of Trebizond (Evidence For Their Resources, Products, Agriculture, Ownership And Location)", s. 389.

Argun Han'ın batı dünyasını bu şekilde harekete geçirme düşüncesi suya düşünce, büyük ölçüde hayal kırıklığına uğramıştı. Bundan sonra başka bir girişim konusunda da istekli olmadı. Baydu kısa süren saltanatı döneminde İslam'ı kabul etmiş gözükmese de aslında Hristiyan halk ile sıkı bir münasebeti vardı. Hükümet işlerini neredeyse tamamen onlara devretmişti. Dolayısıyla ikili bir siyaset takip ederek durumu idare etmeye çalıştı.¹⁰⁶

Gazan ve Olcaytu dönemlerinde Avrupalıların bazı ittifak talepleri tekrar canlanmışsa da başarılı olamamıştır.¹⁰⁷ Dedesi Abaka tarafından yetiştirilen ve O'nun eşi Despina Hatun'un etkisinde kaldığı anlaşılan Gazan, Hristiyanlığa meyletmişse de Abaka'nın nüfuzu sebebiyle Budist inancı ağır basmıştı. Budist eğitimi aldığı bilinen Gazan'ın Horasan'da çok sayıda Buda mabedi yaptırdığı kaydedilmektedir.¹⁰⁸ 1295'te tahta geçen Gazan, İlhanlı devleti için İslam'ı seçerek,¹⁰⁹ Uzakdoğu'daki Büyük Han ile ilişkilerini kesmiş ve bağımsızlığını resmen ilan etmişti.¹¹⁰ Bundan sonra Roma'ya artık Moğol elçilik heyetleri gitmediği gibi İlhanlıların bir Hristiyan devleti haline dönüştürülmesi ümidi de kalmamıştı.¹¹¹

Gazan Han'ın bu tercihinin tebası olan Hristiyan halk üzerinde olumsuz tesirlerinin olduğu dönemin bazı kaynaklarında dile getirilmektedir. Nitekim Süryani Ebu'l Ferec, Emir Nevruz'un Hristiyan, Yahudi ve putperestlere ait mabedleri yıktığı, bahsi geçen dinlerin üst düzey din görevlilerine hakaret edildiğini ve onlardan vergi alındığını belirterek bu baskılardan dolayı pek çoğunun Müslüman olduğunu dile getirmektedir.¹¹² Ancak bu tür uygulamalardan dolayı şikâyetlerin artması üzerine Gazan Han'ın kiliselere dokunulmaması konusunda emir verdiği ve yalnızca putperestlerin mabetlerini yıktığı da kaydedilmektedir.¹¹³ Hamdullah Müstevfi de Gazan Han'ın İslam'ı kabul ettikten sonra İran'da devlet kurumlarında bir İslami etkinin başladığını ve farklı dinlere ait birtakım mabedlerin yıktırıldığından bahsetmektedir.¹¹⁴ Aslında Gazan Han bunu yaparken, gayrimüslimlerin siyasi ve sosyal sahadaki nüfuzunu kırarak, kendi otoritesini pekiştirmeyi düşünüyordu. Zira bunu gerçekleştirdikten hemen sonra Moğolların dini özgürlük anlayışını devlet politikasına hâkim kılmaya başlamıştır.¹¹⁵

¹⁰⁶ Bkz. *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 655.

¹⁰⁷ Bkz. J.A. Boyle, "a.g.m", s. 399, 402-403.

¹⁰⁸ Osman G. Özkuzugüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s. 92.

¹⁰⁹ Bkz. *Camiü't-Tevarih*, s.242; *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 78; Mirhond, *a.g.e.*, V, s. 380; Hondmir, *a.g.e.*, III, s. 144; *Tarih-i Güzide*, s. 145.

¹¹⁰ Bkz. el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 73. Ayrıca bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 177, 181. Gazan Han ve halefleri Olcaytu ve Ebu Said dönemlerinde bastırılan paraların özellikleri hakkında bilgi için bkz. Sheila S. Blair, "The Coins of The Later İlkhaniids: Typological Analysis", *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, XXVI/3, (1983), s. 295-317.

¹¹¹ S. Runciman, *a.g.e.*, III, s. 362 vd.

¹¹² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 657 vd.

¹¹³ Bkz. *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 656.

¹¹⁴ Bkz. *Tarih-i Güzide* (İng. trc.), s. 145; *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 85; J.A. Boyle, "a.g.m", s. 379.

¹¹⁵ Bkz. Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, İstanbul 2010, s. 49 vd.

Yukarıda söylenenlerin aksine Gazan Han döneminde yapılan mali reformlar,¹¹⁶ özellikle Hristiyan halkı memnun etmiş olacak ki, 1304 tarihinde Nahçıvan'da yazılmış olduğu tespit edilen bir Ermeni kaynağında Gazan Han döneminde tüm doğu Hristiyanlarının rahata ve huzura eriştiğinden bahisle Gazan Han'ın adil bir hükümdar olduğu ve tüm vergileri kaldırarak halkın güvenini kazandığı dile getirilmektedir.¹¹⁷ Ayrıca Reşidüddin, vergi toplama konusundaki bu düzenlemelerin halkı memnun ettiğini, yerlerini terk edenlerin yurtlarına döndüğünü ifade ederek, devletin vergi gelirlerinin de arttığını dile getirmektedir.¹¹⁸ Aynı tarihlerde Van'da kaleme alınmış olan iki Ermeni yazması Gazan Han'dan övgüyle bahsederek O'nun Ermeni halkının koruyucusu olduğunu belirtmektedirler.¹¹⁹

Olcaytu döneminde İlhanlı yönetiminin Hristiyan ahaliyle ilişkilerinin bozulduğu ve birtakım huzursuzlukların vuku bulduğu dönemin Ermeni kroniklerinden anlaşılmaktadır. Ancak bunu devletin bir umumi politikası olarak değerlendirmek mümkün değildir. Çünkü yaşanan sıkıntıların daha ziyade birtakım yerel idarecilerin usulsüz muamelelerinden kaynaklandığı dikkati çekmektedir. Nitekim 1308'de Van'da yazılmış olan bir kaynak Okçu Millet'in hükümdarı Olcaytu Han'ın bölgeyi işgal ettiğini dile getirirken, Ağrı Dağı civarında yazılan bir kaynaktaki ise Tahir oğlu Kurd¹²⁰ isimli dindar bir yöneticinin bölge halkına baskıya dayalı bir politika takip ettiği, ağır vergiler aldığı ve çok sayıda köy ile manastırın yerle bir edildiğinden bahsedilerek insanların yaşayabilmek için başka ülkelere sığınmanın yollarını araştırdıkları anlatılmaktadır.¹²¹ Bu Ermeni kroniğinin söylediklerinden hareketle, Olcaytu Han zamanında Gazan Han'ın başlatıp büyük ölçüde başarılı olduğu mali reformların terk edildiği ya da uygulanmadığı sonucuna varılabilir. Olcaytu'nun yöre halkının bu meselelerini çözmek için birtakım önlemler aldığı da malumdur. Zira Hristiyan ve Musevilerden alınan *cizye* vergisi kaldırılmış ve böylece halkın üzerindeki ağır yükün hafifletilmesi sağlanmaya çalışılmıştır.¹²²

1322'de XXII. Johann'ın, Ebu Said'i Hristiyanlığa daveti karşılık bulamayınca, Avrupa Hristiyan dünyasının genel politikası artık Türklere karşı Kilik-

¹¹⁶ Gazan Dönemi mali reformlar konusunda bkz. *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 253, 260 vd.; Hondmir, *a.g.e.*, III, s. 167-170. Ayrıca bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 241-244; Osman G. Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 216; I.P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of İnan Under The İl-Khans", s. 495; W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 135 vd.

¹¹⁷ Avedis K. Sanjian, "Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)", *A Source for Middle Eastern History*, Cambridge-London 1969, s. 48.

¹¹⁸ *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 255. Aynı şekilde Reşidüddin, yapılan bu reformların bir sonucu olarak paranın ayarında bir düzelmeye olduğunu ve bu başarının daha evvel hiçbir hükümdar ya da halifeye nasip olmadığını belirtmektedir. Bkz. *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 286.

¹¹⁹ *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 48-49.

¹²⁰ Kiragos, Hetum'un Mengü Han'a giderken sözü edilen bölgede Kurt (Kourth) adlı bir Ermeni kumandanın yanında kaldığından bahsetmektedir. Ancak Kiragos'un sözünü ettiği kişi 1250'li yıllarında bölgede faaliyet göstermektedir ki Olcaytu zamanında bunun hayatta olması mümkün gözükmemektedir. Bkz. Kiragos, *a.g.e.*, s. 121.

¹²¹ Bkz. *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 55 vd.

¹²² Bkz. *Tarih-i Güzide* (İng. trc.), s. 147.

ya Ermeni Krallığı'nın korunmasını ön plana çıkaran bir zemine oturmuştur. Fakat Ebu Said'in Hristiyanlığa karşı bu tutumunun dâhili siyaseti üzerinde özellikle gayrimüslim ahaliye karşı menfi bir tesirinin olduğuna kanaat getirmek doğru görünmemektedir. Zira bu dönemde yapılan mali reformlar Müslüman ya da gayrimüslim ayırt etmeden herkese uygulanmıştır. Hatta bu konuda alınan bazı tedbirlerin tüm teba üzerinde olumlu yansımalarının olduğu da bilinmektedir.¹²³

Ebu Said döneminde halkın iktisadi manada birtakım problemler yaşadığı da malumdur. Bu bağlamda sözü konusu reformlarla ilgili fermanlardan biri 1848 yılında N.V. Hanikof tarafından Ani harabeleri içerisinde bulunmuştur.¹²⁴ Kitabenin son kısmı silinmiş olmasına rağmen mali sahada alınan tedbirler konusunda önemli bilgiler elde edilebilmektedir. Buna göre "tamga ve bac" vergilerinden başka ahaliden "kılan ve nimari" bahanesiyle vergi alınmaması emredilmektedir. Özellikle Ani ve çevresindeki yerlerde keyfi toplanan vergilerden dolayı bölge halkının muzdarip olduğu ve çoğunun yerlerini bırakıp göç ettikleri anlaşılmaktadır. Hatta bazı yerlerde halkın vergi tahsildarlarından korunmak için yer altına barınaklar yaptığı görülmektedir.¹²⁵

Bu ferman sadece Ani şehri için değil, tüm İlhanlı ülkesi için geçerliydi ve ülkenin içerisinde bulunduğu sosyo-ekonomik vaziyeti göstermesi bakımından önemlidir.¹²⁶ el-Ömeri 1318 yılında el-Cezire ve çevresinin çekirge istilasına maruz kaldığını ve bunun bölgede şiddetli bir kıtlığa sebep olduğunu kaydetmektedir ki,¹²⁷ aslında bu durum devletin vergileri neden artırdığını da büyük ölçüde anlaşılır hale getirmektedir.

Ebu Said döneminde yazılmış bazı Ermeni kayıtları da bunu doğrulamaktadır. Taron (Muş), Akdamar ve Bargiri (Muradiye)'de yazılmış olan Ermeni kaynakları bu dönemde Hristiyanların ızdırap çektiğini, kurtuluş umutlarının kalmadığına vurgu yapmaktadırlar.¹²⁸ Aynı şekilde Van ve çevresindeki manastıra ait 1327 kroniklerinde Ebu Said döneminde adaletin kalmadığı, bunun sonucunda halkın dağ ve tepelere kaçarak oturdukları yerleri terk ettikleri ifade edilmektedir.¹²⁹ Hal böyle iken ülkede meydana gelen isyan hare-

¹²³ Bkz. Devletşah, *Tezkire-i Devletşah II*, (nşr. Necati Lügal), Ankara 1987, s. 282.

¹²⁴ Şehrin büyük camilerinden birisi olan Menuçehr Camii'nin duvarına on satır halinde Farsça olarak kazınan bu kitabe W. Barthold tarafından neşredilmiştir. Kitabenin aslı için bkz. W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", s. 137.

¹²⁵ Bkz. Osman G. Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 218.

¹²⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", s. 138 vd.; Ayrıca bkz. W. Barthold, "Ani Kitabesi", *Makaleler ve İncelemeler I*, (nşr. Abdulkadir İnan), Ankara 1998, s. 520-545. Sözü edilen bu kitabenin bir bezeri de Ankara Kalesi'nin kapısı üzerinde bulunan ve Farsça yazılmış olan 1330 senesinden az önceye ait olduğu tahmin edilen kitabedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. P. Wittek, "Ankara'da İlhani Kitabesi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 161-164.

¹²⁷ Bu olay sonucunda ekme fiyatları artmış ve sonuçta halk açlıktan kırılmaya başlamıştır. Musul, Erbil ve çevresinin nüfusu oldukça azalmıştır. Hatta bu yüzden insanların leşleri yedikleri ve çocuklarını köle olarak sattıkları belirtilmektedir. Bkz. el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 425.

¹²⁸ *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 61, 63, 72, 73.

¹²⁹ *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 67.

ketleri de buna eklenince halkın can ve mal güvenliği büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.¹³⁰

Sonuç

Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıkışıyla birlikte hızlı bir şekilde başlayan Moğol istila hareketi kısa süre içerisinde Çin ve Kore'den Adriyatik'e kadar olan geniş bir coğrafyada büyük tahribata sebep olurken, aynı zamanda sözü edilen sahada şiddetli bir korkuyu da beraberinde yayıyordu. Avrupa her ne kadar başlangıçta bu tehlikenin farkına varamamışsa da Moğol ordularının Macaristan ovalarında görünmesiyle harekete geçerek hem İslam dünyasına karşı bir müttefik edinmek, hem de misyonerleri vasıtasıyla Moğolları Hristiyan yapabilmek maksadıyla faaliyetler içerisine girmiştir.

Bilhassa Hülegü'nün İran'a gönderilmesinin hemen akabinde İslam dünyasının tam ortasında İlhanlı devletinin kurulması Avrupa'nın tüm dikkatini Yakındoğu'ya çekme konusunda pek gecikmemiştir. İlhanlı hükümdarlarını siyasi manada kendi taraflarına çekebilmek maksadıyla yoğun bir misyonerlik faaliyeti içerisine girmişlerdir. Bilakis son haçlı kalıntılarının ayakta kalabilmesi ve bölgedeki Hristiyan halkların varlığı büyük ölçüde buna bağlıydı. Esasında İlhanlı devletinin de böyle bir ittifaka ihtiyacı yok değildi. Çünkü bu coğrafyada özellikle Memluklar ve kardeş olmasına rağmen İslam'ı tercih eden Cuci ulusu karşısında tutunabilmesi gerekmektedir. Diğer taraftan hâkim olduğu topraklar her ne kadar Müslüman olsa da azımsanamayacak bir Hristiyan nüfusunu da barındırıyordu.

İşte böyle bir ortamda İlhanlı hükümdarları dengeli bir siyasi ve dini yaklaşım içerisinde olmalıydılar. Ancak bunu daha çok hükümdarın siyasi ve dini tercihleri belirleyecektir. Nitekim Hülegü'yle başlayan bu süreç baş hatunu Dokuz Hatun'un tesiri, Ermeni ve Gürcülerle Türk-İslam devletlerine karşı birlikte hareket etme, devleti Hristiyan ahaliye sevdiren, Ahmet Tekudar ile başlayıp yarım kalan, ancak Gazan Han'ın İslam'ın resmi din ilan edilmesiyle devam eden süreçte ise devlet Müslümanların sahiplendiği ve bu arada adil yönetiminin gayrimüslimlerce de takdir edildiği bir konuma yükselmiştir. Bütün bunlara rağmen Avrupa'nın İlhanlıları Hristiyanlaştırma plan ve projeleri tutmamış, aksine Moğolların İran şubesi İlhanlı devleti hızlı bir şekilde Türk-İslam devleti kimliğine bürünmüştür.

Kaynaklar

AKSARAYI, Kerimüddin Mahmud-i: *Müsameretü'l-Ahbar*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2000.

ALİ, Yazıcızade: *Tevarih-i Ali Selçuk*, (nşr. Abdullah Bakır), İstanbul 2009.

ANDREASYAN, Hrand D.: "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *İÜEF Tarih Dergisi I/ 1-2*, İstanbul 1950.

AREWELTS'I, Vardan: *Compilation of History*, (nşr. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2007.

¹³⁰ Bkz. Mirhond, *Tahrir-i Ravzatu's-Safa* (5. kısım), (nşr. Dr. Abbas Zeryab), Tahran 1358, s. 961vd.

- ARSAL, Sadri Maksudi: *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara 2014.
- BARTHOLD, W.: “Abaka”, *İ.A.*, I.
_____ : “Ani Kitabesi”, *Makaleler ve İncelemeler I*, (nşr. Abdulkadir İnan), Ankara 1998.
_____ : “Berke”, *İ.A.*, II.
_____ : “Hulagu”, *İ.A.*, V/1.
_____ : “Hülegü”, *İ.A.*, V/I.
_____ : “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931.
- BEYANİ, Şirin: *Moğol Dönemi İran’ında Kadın*, (nşr. Mustafa Uyar), Ankara 2015.
- BLAİR, Sheila S.: “The Coins of The Later İlkhanids: Typological Analysis”, *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, XXVI/3, (1983).
- BOYLE, J.A.: “Dynastic and Political History of the İlkhans”, *The Cambridge History of İran V*, (nşr. J.A. Boyle), Cambridge 1968.
_____ : “The Il-Khans of Persia and The Princes of Europe”, *XVI. Milletlerarası Altestik Kongresi* (21 - 26.X.1973 Ankara), Ankara 1979.
- BROCKELMAN, Carl: *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (nşr. Neşet Çağatay), Ankara 2002.
- BRYER, Anthony A.M.: “The Estates of The Empire of Trebizond (Evidence For Their Resources, Products, Agriculture, Ownership And Location)”, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980.
- CAHEN, C.: *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (nşr. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2011.
- CARPİNİ, Plano: *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, (nşr. Ergin Ayan), İstanbul 2014.
- CRUCİS, Ricoldus De Monte: *Doğu Seyahatnamesi (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu)*, (nşr. A. Deniz Altunbaş), İstanbul 2018.
- CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik: *Tarih-i Cihangüşa III*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 1998.
- CÜZCANİ, *Tabakat-Nasri*, (nşr. M. Uyar), İstanbul 2016.
- DEVLETŞAH: *Tezkire-i Devletşah II*, (nşr. Necati Lügal), Ankara 1987.
- D’OHSON, M. Baron C.: *Moğol Tarihi*, (nşr. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), İstanbul 2006.
- D’OHSSON, Abraham Konstantin, *Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)*, (nşr. Bahadır Apaydın), İstanbul 2008.
- DURAK, Neslihan: “İlhanlılar Döneminde Aladağ Çevresi”, *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu (23-25 Ağustos 2012)*, İstanbul 2013.
- EBU’L FEREC, Gregory: *Ebu’l Ferec Tarihi II*, (nşr. Ö. Rıza Doğrul), Ankara 1999.
_____ : *Tarih-i Muhtasari’d-Düvel*, (nşr. Şerafeddin Yaltkaya), Ankara 2011.
- EL-ÖMERİ, Şehabeddin b.Fazlullah: *Ebsar fi Mesaliku’l memalik’il-emsar (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2014.

_____ : *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesali-ku'l-Ebsar)*, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2016.

ERDEM, İlhan: "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/31, Ankara 2000.

ERSAN, Mehmet: *Selçuklular Zamanında Ermeniler*, Ankara 2007.

EŞ-ŞİRAZİ, Fazlullah b. Abdullah: *Tahrir-i Tarih-i Vassaf I*, (nşr. Abdül Muhammed Ayeti), Tahran 1372/1994.

FALLMERAYER, Jakob P.: *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Ankara 2011.

FAZLULLAH, Reşidüddin: *Camiü't Tevarih (İlhanlılar kısmı)*, (nşr. İsmail Aka - Mehmet Ersan ve Ahmad Hisamipour Khelejani), Ankara 2013.

_____ : *Tarih-i Mübarek Gazani, Geschichte der İlthane Abaga bis Gaihatu*, (nşr. Karl Jahn), Prag 1941.

GALSTYAN, A.G.: *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (nşr. İ. Kamalov), İstanbul 2005.

GOLDEN, Peter B.: *Türk Halkları Tarihine Giriş*, İstanbul 2012.

GRİGOR, Aknerli: *Okçu Milletinin Tarihi*, (nşr. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 2007.

GROUSSET, Rene: *Bozkır İmparatorluğu*, (nşr. M. Reşat Uzman), İstanbul 2010.

H'ANDEMİR, Gıyasu'd-din b. Hüsamü'd-din (Hondmir): *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer III*, (nşr. Muhammed Debir Siyaki), Tahran 1362/1983.

HAYTON, Korykoslu: *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (nşr. A. Tayfun Özcan), İstanbul 2015.

HETUM, King: *History of the Tatars (The Flower of Histories of the East)*, (nşr. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2004.

İBN BİBİ: *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l Ala'iyye*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2014.

_____ : *Selçukname*, (nşr. Refet Yinanç-Ömer Özkan), İstanbul 2007.

KAFALI, Mustafa: *Makaleler I*, (nşr. Semih Yalçın - Süleyman Özbek), Ankara 2005.

KAMALOV, İlyas: *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Rus-Tatar Etkisi)*, İstanbul 2009.

KELEŞ, M. Recep: *Selçuklu Dönemi Anadolu'da Bilimin Güneşi (Kutbüddin Şirazi)*, İstanbul 2018.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin: *Kars Tarihi II*, İstanbul 1953.

KİRAGOS, Genceli: *Moğol İstilasası (1220-1265)*, (nşr. Fuat Hacısalihoğlu vd.), İstanbul 2018.

LİGETİ, Lajos: *Bilinmeyen İç Asya*, (nşr. Sadrettin Karatay), Ankara 2011.

_____ : *Tarihte Türk Yurtları*, İstanbul 2008.

MEHMETOV, İsmail: *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı (Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi)*, İstanbul 2009.

MERÇİL, E.: *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2011.

MİRHAND, Mir Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Havendşah: *Tahrir-i Ravzatu's-Safa*, (5. kısım), (nşr., Dr. Abbas Zeryab), Tahran 1358.

_____ : *Tarih-i Ravzatü's Safa Fi Siret'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa V*, Tahran 1339.

MÜSTEVFİ, Hamd-Allah Kazwini: *Nuzhat-Al-Qulub*, (nşr. G.Le Strange), London 1919.

_____ : *Tarih-i Güzide*, (Farsça trc. Abdullah Hüseyin Nevai), Tahran 1944.

OCAK, A. Yaşar: *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri - Selçuklu Dönemi*, İstanbul 2016.

OKTAY, Hasan: *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2007.

ORBELYAN, Stepanos: *Histoire de la Siounie*, (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg 1864.

OSTROGORSKY, Georg: *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 2011.

ÖZKUZUGÜDENLİ, Osman G.: *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2000.

RASONYİ, Laszlo: *Tarihte Türklük*, İstanbul 2008.

ROUX, J. Paul: *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, (nşr. Lale Arslan), İstanbul 2006.

_____ : *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (nşr. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul 2001.

_____ : *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, İstanbul 2007.

RUBRUK, Wilhem Von: *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (nşr. Ergin Ayan), İstanbul 2012.

RUNCIMAN, Steven: *Haçlı Seferleri III*, (nşr. Fikret Işıltan), Ankara 2008.

SANJIAN, Avedis K.: "Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)", *A Source for Middle Eastern History*, Cambridge-London 1969.

SPULER, Bertold: *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür)*, Ankara 1987.

SÜMER, F.: "Anadolu'da Moğollar", *SAD I*, Ankara 1970.

ŞAHİN, Hanifi: *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, İstanbul 2010.

TAGRİBERDİ, İbni: *En Nücumu'z-Zahire*, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2013.

TIKTAKA, İbnü't: *Kitabü'l-Fahri*, (nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul 2016.

TOGAN, A. Zeki Velidi: "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931.

_____ : "Argun Han'ın Kullandığı Garp Denizi Haritasına Dair", *Türk Yurdu*, XXVI/2, (Şubat 1942).

_____ : *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981.

TURAN, O.: *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2009.

_____ : *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2010.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: *Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*, Ankara 1998.

VARDAN, Müverrih: "Türk Fütühatı Tarihi (889-1169)", (nşr. Hrand D. Andraşyan), *İÜEFY, Tarih Semineri Dergisi I/2*, İstanbul 1937.

YAKUBOVSKİY, A.YU.: *Altın Ordu ve Çöküşü*, (nşr. Hasan Eren), Ankara 2000.

YALTKAYA, Şerefeddin: "İlhaniler Devri İdari Teşkilatına Dair (Nasir-Eddin Tusi'nin Bir Eseri)", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II*, İstanbul 1939.

YUVALI, Abdulkadir: *İlhanlılar Tarihi I*, Kayseri 1997.